ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ ԳՈՒՐԳԵՆԻ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
1912-1923 ԹԹ.

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր

ԵՐԵՎԱՆ-2017

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Հարությունյան Ա.Հ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Մելիքյան Վ.Հ.

պատմական գիտությունների թեկնածու Հարությունյան Ա.Ա.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2017 թ. մարտի 7-ին, ժամը 14^{00}-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2017 թ. հունվարի 30-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Մուրադյան Հ.Ղ.

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Սույն ուսումնասիրությամբ մենք նպատակ ենք հետապնդել լուսաբանելու արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանությունը 1912–1923 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում, երբ տեղի են ունեցել հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած կարևորագույն իրադարձություններ: Այս նպատակի իրականացումը կարևոր և արդիական ենք համարել մի քանի տեսանկյուններից.

1.Փաստերի համակողմանի ուսումնասիրության ճանապարհով հայ քաղաքական մտքի ձախողումների պատճառների վերհանումը կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ արդի հայ քաղաքական մտքի մեջ այն համոզմունքի ամրապնդման համար, որ մեծ տերություններին չպետք է հնարավորություն ընձեռել շահարկելու Հայկական հարցը:

2.Հայ քաղաքական մտքի մեջ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած վայրիվերումները այսօրվա համար էլ արդիական են դարձնում այն ճիշտ հայեցակետը, որ ռազմաքաղաքական դաշինքները երբեք չպետք է շփոթել քաղաքական կույր կողմնորոշումների հետ և պետք է ճիշտ հասկանալ Հայոց ցեղասպանության ճանաչմամբ շահագրգռված տերությունների անկեղծ կամ հետին նպատակները:

3.Հայ քաղաքական մտքի 1912–1923 թթ. փաստացի պարտությունն այսօրվա համար կարևոր է դարձնում այն քաղաքական դասերի ընկալման կարևորությունը, որ քաղաքական դաշնակիցներ հնարավոր է գտնել միայն սեփական հնարավորությունների ընդլայնման և սեփական ուժերին ապավինելու կարգախոսի՝ որպես քաղաքական և ռազմական հաղթանակների հասնելու ամենահիմնական պայմանի առաջնահերթության ընդունման դեպքում:

4.Կարևոր է նաև այն, որ պետականության արարման սկզբնափուլում ձախողումների կարող են հանգեցնել տարածքային առավելագույն պահանջները:

Այս և նմանատիպ մի քանի հարցերի պատասխանների պատճառաբանված վերհանումը կարևորագույն խնդիր է, քանզի անհրաժեշտ է սովորել նախ և առաջ սեփական սխալների վրա: Հայ քաղաքական միտքը մեր ուսումնասիրության ենթակա ժամանակահատվածում ունեցել է լուրջ սայթաքումներ, որոնք խոստովանելը՝ փաստական նյութի վերլուծության ճանապարհով, ունի արդիական կարևոր նշանակություն: Արդեն 25-ամյա Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անվտանգության գլխավոր երաշխավորը սեփական ուժերին ապավինելու գաղափարն է: Քանզի, 1912 թ.

սկսած՝ հայ քաղաքական մտքի դեգերումների

պատմությունն ուսումնասիրելով, համոզվում ենք, որ մեր քաղաքական պահանջները հաշվի կառնվեն միայն այն դեպքում, երբ ի ցույց կդնենք մեր ռազմական և քաղաքական կարողությունները, որոնց հետ չեն կարող հաշվի չնստել մեր հարևանները և մեծ տերությունները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Մեր ուսումնասիրության ժամանակ, հենվելով արխիվային նյութերի, բազմաթիվ աշխատությունների, սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող հուշագրությունների և այլ ուսումնասիրությունների վրա, նպատակ ենք հետապնդել լուսաբանելու արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանությունը 1912-1923 թթ.:

1912–1923 թթ. արևմտահայ քաղաքական մտքի պատմության լուսաբանմամբ մենք մեր առջև դրել ենք հետևյալ նպատակները.

-Փաստերի համակողմանի վերլուծությամբ փորձել ենք ճշտել, թե այդ քաղաքական միտքն արդյո՞ք ընթանում էր այն ուղղությամբ, որի ավարտը կարող էր արդյունավետ լինել համայնհայության շահերի բավարարման տեսակետից:

-Արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը ինչպիսի՞ դիրքորոշումներ էր որդեգրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խնդրի հետ: Արդյոք այդ առումով դրանցում կայի՞ն տարբերություններ, թե ոչ:

-Գտնել այն հարցի պատասխանը, թե 1912 թ. Հայկական հարցի վերաբացումից սկսած մինչև Լոզանի կոնֆերանսը ճի՞շտ ուղով էր ընթանում արևմտահայ քաղաքական միտքը, երբ ապավինում էր մեծ տերություններին, անտեսելով այն խաբկանքը, որ ճաշակել էր Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորումից ի վեր:

-Ճշտել, թե արդյոք ՀՀ անկման պատճառների մեջ կարևոր դերակատարություն չունեցավ այն հարցը, որ չափազանց լայն սահմանների պահանջով հանդես եկան հայ քաղաքական ղեկավարները:

-Համակողմանիորեն լուսաբանել արևմտահայ քաղաքական մտքի դեգերումները վերոհիշյալ ժամանակահատվածում և, որ կարևոր է, այդ քաղաքական մտքի դիվանագիտական պարտությունների մեջ չանտեսել նաև սեփական սխալները:

Այդ նպատակով առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները.

. փորձել ենք հիմնավորել, որ ինչ-որ տեղ այնքան էլ ճիշտ չպետք է համարել արևմտահայ քաղաքական մտքի տարանջատումը՝ արևելահայերից: 1912–1914 թթ. հայ քաղաքական մտքի զարգացման վերաբերյալ այն հայեցակետն ենք հիմնավորել, որ հայկական բարենորոգումների ծրագրի՝ մեծ տերությունների կողմից լուծման հարցում

կար ընդհանրական մոտեցում արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական գործիչների կողմից:

. ցույց ենք տվել, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնավորումով, երբ օրակարգից դուրս մղվեց բարենորոգումների խնդիրը, թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ ղեկավար գործիչները առաջնորդվեցին այն թյուր մտածողությամբ (չնչին բացառություններով), որ շուտով Ռուսաստանը կազատագրի Արևմտյան Հայաստանը:

. խնդիր ենք հետապնդել ապացուցելու, որ 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունները հիմնովին փոխեցին արևմտահայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունը, իսկ Մայիսյան հերոսամարտերի շնորհիվ թուրքական արշավանքի կասեցումից և Բաթումիում դիվանագիտական գործընթացների արդյունքում Անդրկովկասի սեյմի պառակտումից հետո, երբ հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը, արևմտահայ քաղաքական միտքն ընթացավ երկու հիմնական ուղղություններով:

. հիմնավորել ենք, որ առաջին ուղղությամբ ընթացող արևմտահայ քաղաքական գործիչներն առաջնորդվում էին այն ըմբռնումով, որ Հայաստանի Հանրապետության հետ մեկ ամբողջություն պետք է կազմի Արևմտյան Հայաստանը:

. ցույց ենք տվել, որ 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտը այն նշանակությունն ունեցավ, որը կարծես արևելահայերի և արևմտահայերի միջև հոգեբանական անջրպետը մեղմացրեց, քանզի նրանով հստակեցված չէին այն տարածքները, որոնք պետք է ներառվեին անկախ և միացյալ Հայաստանի սահմանների մեջ:

. փորձել ենք ապացուցել, որ Պողոս Նուբարը և նրա կողմնակիցները չափազանց լայն տարածքային պահանջներ էին ներկայացնում դաշնակիցներին, որը տվյալ իրավիճակում չէր բխում համայնհայության շահերից:

. հիմնավորել ենք այն տեսակետը, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում թեպետ ԱՄՆ-ի սենատի կողմից Հայաստանի մանդատը մերժվեց, բայց, այնուամենայնիվ, Սևրի պայմանագրով ստացավ իր բավարարվածությունը: Չնայած՝ բոլշևիկ–քեմալական դաշինքի առկայության պայմաններում այլևս անհնարին էր այն կյանքի կոչել:

. ներկայացրել ենք, որ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո արևմտահայ քաղաքական միտքը փաստորեն ընթանում է այն ճանապարհով, որ արևմտահայության խնդիրը դարձյալ փորձում է առանձին ներկայացնել Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններից:

. ցույց ենք տվել, որ 1921-23 թթ. Եվրոպայում գործող հայկական պատվիրակությունները ցանկանում էին մեծ տերությունների օգնությամբ իրականացրած տեսնել Սևրի պայմանագիրը, այն դեպքում, երբ արդեն

քեմալական շարժումը հաղթանակով էր պսակվում, և նոր Թուրքիան ամենևին ցանկություն չուներ վավերացնելու իրեն մասնատող այդ պայմանագիրը: Հայ քաղաքական միտքը դարձյալ սայթաքումներ էր ունենում այն առումով, որ չէր կարողանում խորանալ աշխարհաքաղաքական նոր գործընթացների մեջ, տերություններից պահանջում էր Վիլսոնյան սահմանների իրականացում Թուրքիայում, սահմաններ, որոնք եթե հրաշքով տրվեին էլ, ապա դրանք պահպանելու ոչ մի երաշխիք չկար:

.հիմնավորել ենք, որ արդեն Լոնդոնի խորհրդաժողովում չհաջողվեց Թուրքիային պարտադրել պայմանագիր, դաշնակիցները փաստորեն հրաժարվել էին Սևրի պայմանագրից: Այստեղ Ֆրանսիան և Իտալիան հիմքեր ստեղծեցին Թուրքիայի հետ սեպարատ պայմանագիր կնքելու համար: Այս իրավիճակում Արևմտյան Հայաստանը անընդհատ պահանջող հայ քաղաքական գործիչներին հրամցվեց Թուրքիայի սահմաններում՝ տակավին չճշգրտված տարածքներում, «Ազգային օջախ» ստեղծելու սին գաղափարը, ուր իբրև թե պետք է համախմբվեր աշխարհացրիվ արևմտահայությունը: Բնականաբար, Թուրքիան դրան նույնպես դեմ կանգնեց, որովհետև խորհրդային Ռուսաստանը նրան գիջել էր Արևմտյան Հայաստանը, նաև՝ Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն: Լոզանի խորհրդաժողովին հաջորդած պայմանագրի մեջ կետ անգամ չկար Հայկական հարցի մասին, որը տերությունների քննարկման առարկա էր դարձել 1912 թ. սկսած, և որի լուծման համար հայ քաղաքական մտքի գրեթե 11-ամյա դեգերումներն անպտուղ վերջացան:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ատենախոսության մեջ վերլուծության է ենթարկված արևմտահայ քաղաքական միտքը 1912–1923 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում: Այնտեղ վեր են հանված արևմտահայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունները Հայկական հարցի վերաբացման շրջանից մինչև Լոզանի կոնֆերանսը, այսինքն Հայկական հարցի ձախողումը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության գիտական նորույթն այն է, որ այնտեղ թերևս հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ լուսաբանվում են արևմտահայ քաղաքական մտքի ձգտումները՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետ, այն էլ՝ երկարատև մի ժամանակահատվածում և պատճառահետևանքային հստակ կապով:

Ջանացել ենք պատմագիտական նոր հայեցակարգեր ներկայացնել արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման բավական տևական այդ ժամանակահատվածում, բացահայտել այն խորքային գործընթացները, որոնք նպաստեցին այդ մտքի՝ Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ

ձեռնարկած միջոցառումների ձախողմանը, վեր հանել սեփական սայթաքումներն այն դավադիր իրադարձությունների ետնախորքի վրա, որոնք տեղի ունեցան 1912 թ. հոկտեմբերից սկսած մինչև 1923 թ. հուլիսը, այսինքն Հայկական հարցի վերաբացումից մինչև փակումը:

Այնտեղ ցույց է տրված հայ քաղաքական մտքի կախվածությունը մեծ տերություններից, նրա ոչ միակենտրոն լինելը, հակասական ընթացքը, առավել իրապաշտ քաղաքական ուղուց երկրորդական պլան մղված լինելու հանգամանքը, որը պատճառաբանվում է հենց այդ կախյալությամբ:

Ատենախոսությունը ունի կիրառական և ճանաչողական նշանակություն, քանզի հետազոտության արդյունքները, անկասկած, պահանջված են հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմությունն ուսումնասիրողների կողմից, ինչպես նաև կարող են օգտագործվել բուհական ծրագրերում, թեմատիկ դասախոսություններ, դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ գրելիս:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը շարադրվել է պատմաքննական կամ պատմավերլուծական մեթոդով, որը հնարավորություն է տվել պատմական իրադարձությունները ենթարկել տեսական ընդհանրացումների:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում: Նրա հիմնական դրույթները հրատարակվել են հեղինակի հրապարակած հոդվածներում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔՆ ՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ: Նախ և առաջ մեր ուսումնասիրության ստեղծման համար հիմք են հանդիսացել արխիվային սկզբնաղբյուրները, որոնք հիմնականում քաղել ենք Հայաստանի Ազգային Արխիվի և ԳԱԹ–ի համապատասխան ֆոնդերից[1]: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածի աշխարհաքաղաքական խորքային գործընթացներին

[1]Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57, գ.2, գ. 107, թ. 16, գ. 5, գ. 53, թ. 65, ֆ. 200, գ. 2, գ. 114, թ. 1, ֆ. 222, գ. 1, գ. 1, թ. 28, ֆ. 282, գ. 1, գ. 4, թ. 1-2, գ. 45, թ. 1, գ. 56, թ. 1, 16, 17, 19, ֆ. 370, գ. 3, գ. 11, թ. 4, գ. 19, թ. 33, ֆ. 402, գ. 2, գ. 11, թ. 5, ֆ. 430, գ. 1, գ. 26, թ. 19, գ. 729, թ. 6, գ. 1357, թ. 2, 12, ֆ. 1457, գ. 1, գ. 81ա, թ. 3, գ. 1, գ. 88, թ. 4, գ. 89, թ. 3, գ. 95, թ. 1-15, Եղ. Չարենցի անվան ԳԱԹ-ի արխիվ ֆոնդ Մալեզյան Վ., գ. 504, թ. 1, 3, գ. 550, թ. 5, գ. 726, թ. 1, 5, գ. 735, թ. 1, գ. 736, թ. 1-2, գ. 738, թ. 1, գ. 739, թ. 221-222, գ. 747, թ. 1-2, նույնի՝ ֆ. Չոպանյան Ա., գ. 2590, բաժ. 7, թ. 4, ֆ. Բաշալյան Լ., գ. 119, թ. 1 և այլն:

ծանոթանալու նպատակով ուսումնասիրել ենք ժամանակաշրջանի դիվանագիտության պատմությանն առնչվող նյութեր և աշխատություններ, որոնցից պարզ է դառնում, թե ինչպիսի տեղ է գրավել Հայկական հարցը մեծ տերությունների քաղաքական հաշվարկներում 1912-1923 թթ.: Սա կարևոր ենք համարել նաև այն տեսանկյունից, թե ինչքանով են ընկալելի եղել այդ տերությունների քաղաքական նպատակադրումները հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների համար, որքանով են եղել նրանք անկեղծ՝ հայության նկատմամբ: Դա վերաբերում է մասնավորապես Ռուսաստանին, Անգլիային և Ֆրանսիային:

Բոլշևիկ–քեմալական դաշինքի հայ քաղաքական մտքի դիվանագիտական պարտության առումով ունեցած հետևանքների մասին խոր պատկերացում կազմելուն օգնում է փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն, որը նույնպես ուսումնասիրել ենք մեր ատենախոսության հայեցակարգերը առավել հիմնավոր դարձնելու համար[2]:

Չնայած խորհրդային գաղափարախոսության պարտադրած միակողմանիությանը՝ խորհրդային Ռուսաստանի՝ մասնավորապես 1917 թ. հաջորդած միջազգային հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ առատ գրականություն է ստեղծվել ԽՍՀՄ գոյության տարիներին, որոնք մենք օգտագործել ենք որոշ վերապահությամբ[3]: Դրանք հատկապես գնահատելի են բոլշևիկ–քեմալական շարժման մասին ճշգրիտ պատկերացում կազմելու տեսանկյունից, առանց որի անհնար է համակողմանի ներկայացնել արևմտահայ քաղաքական մտքի ունեցած ձախողումների պատճառները:

Ճշմարիտ է, մենք մեզ համար հիմնական նպատակ չենք համարել բացահայտելու այդ դաշինքի նրբերանգները, բայց դրա ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել հայ քաղաքական մտքի դրսևորումների վերաբերյալ պատմագիտական հայեցակարգերի հիմնավորման համար:

---

[2]Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Ե., 1960:

[3]Տե՛ս Армянский вопрос на Лозанской конференций, Тифлис, 1926, Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 гг., Париж, 1933, Кемаль М., Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946, История внешней политики СССР, 1917-1985 гг., в 2-х томах, под. ред. Громико А. А., Пономарев Б. Н., М., 1986, История внешней политики СССР, 1917-1970 гг., в 2-х т., под. ред. Пономарев Б. Н. и др., М., 1970, История внешней политики СССР, 1917-1966 гг., в 2-х т., авт. кол. Александров А. М., под. ред. Пономарев Б. Н. и др., М., 1966, Штейн Б. Е., "Русский вопрос" на Парижской мирной конференции, М., 1949, նույնի՝ "Русский вопрос" в 1920-1921 гг., М., 1958.

Հիշատակված ժողովածուները նաև կարևոր սկզբնաղբյուր են հենց արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման փուլերի վերաբերյալ

պատկերացում կազմելու տեսանկյունից ևս, քանզի առատ տեղեկություններ են բովանդակում Հայկական հարցի մասին՝ սկսած 1912 թ. մինչև Լոզանի խորհրդաժողովը: Դրանցից հատկապես կուզենայինք առանձնացնել «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.)» ժողովածուն և նմանաբնույթ մի քանի այլ ժողովածուներ[4], որոնք առատ նյութ են պարունակում մեր ուսումնասիրության առկա ժամանակահատվածում Հայկական հարցի զարգացման ընթացքի, դրա շուրջ մեծ տերությունների և հայ հասարակական–քաղաքական շրջանակների ունեցած դիրքորոշումների ճշգրտման համար: Արևմտահայ քաղաքական մտքին առնչվող նյութերը մենք օգտագործել ենք ամենայն բծախնդրությամբ, փորձել ենք այնտեղից գիտական շրջանառության մեջ դնել փաստաթղթեր, որոնք ցայսօր ամբողջությամբ ուշադրության չեն արժանացել: Այս առումով հատկապես կուզենայինք առանձնացնել «Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг.» ժողովածուն[5], որի նյութերի ուսումնասիրությունն էլ նպաստել է ճշմարիտ պատկերացում կազմելու ԱՄՆ–ի՝ Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումների մասին և այն անկեղծության չափի, որն ուներ այս պետությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքների ընդլայնման վերաբերյալ:

Անգլիայի Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումների հստակեցման համար կարևոր հուշագրություն է թողել նրա վարչապետ Լլոյդ Ջորջը[6], որի ուսումնասիրությունը բացահայտում է նաև հայ քաղաքական

---

[4]Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ), կազմողներ՝ Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ., Ե., 1972, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Գալոյան Գ., Ե., 2000, Լազեան Գ., Հայաստանը եւ հայ դատը, հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Ե., 1991, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1991, Համահայկական խորհրդակցությունները (1912-1920 թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Վիրաբյան Ա., Ե., 2004, Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении (Сборник документов), Е., 1957, Армянскии вопрос на Лозаннскои конференции, Извлечения из протоколов, перевод М. Т., с предисловием П. Макинциана, Тифлис, 1926.

[5]Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., Составитель Махмурян Г. Г., Е., 2011.

[6]George D. L., The Truth about the Pease Treaties, London, vol. 2, 1938, Джордж Л., Правда о мирных договорах, том 2, М., 1957.

մտքի խարխափումների և ունեցած ձախող ավարտի դրդապատճառները՝ մեծ տերությունների վեհաժողովներում:

Թեմայի շարադրման ժամանակ օգտագործել ենք նաև հուշագրական բնույթի աշխատություններ[7]:

Հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիվ աշխատություններ և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող հուշագրություններ են ստեղծվել Սփյուռքում, որոնք նույնպես ուսումնասիրել ենք մեր ատենախոսության մեջ[8]:

---

[7]Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Ա, Պոսթըն, 1925, Զաւեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, Գարօ Ա., Ապրուած օրեր, Բոստըն, 1948, Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Լօս Անճէլըս, 1952, Ավետեան Վ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, Պէյրութ, 1952, նույնի՝ Իմ յուշերը, հ. Գ, Գահիրէ, 1957, Տերտերյան Ի., Հայկական գոյամարտը, հ. 6, Թեհրան, 1957, Թագուորեան Գ., Երազանքի ու տագնապի տարիներ, Գահիրէ, 1961, Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ, Պէյրութ, 1963, նույնի՝ Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրութ, 1966, Մենակ Գ., Կեանքիս ուղին, Յուշեր Հայկական լեգէոնէն, Պէյրութ, 1968, Յուշամատեան Մուսա Լերան, Պէյրութ, 1970, Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Պէյրութ, 1985, Արամը, Մահուան յիսնամեակին առթիվ, Երևան, 1991, Գ. Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում, Ե., 2006, Ա-Դո, Իմ հիշողությունները, Երևան, 2015:

[8]Սապահ-Գիւլեան, Սօցիալիզմ եւ Հայրենիք, Պրակ 2-րդ, Փրավտէնս, 1916, Ահարոնեան Ա., Հայկական Հարցը խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Բոստոն, 1919, Քաջազնունի Յ., Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, Թերզիբաշյան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, Տերտերյան Ի., Երկերի ժողովածու, հ. 6, Թեհրան, 1957, Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բէյրութ, 1958, Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր Կիտուր Ա., հ.Ա, Պէյրութ, 1962, Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, Բէյրութ, 1968, Մխիթարեան Ս., Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968, Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ.Գ, Պէյրութ, 1975, Թորիկյան Ծ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրենքը, Բէյրութ, 1976, Մսըրլեան Զ., Երեք դաշնագրեր, Պէյրութ, 1979, Չելեպեան Ա., Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական շարժումը, Լոս Անճելըս, 1984, Տասնապետեան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ Ընդհ. ժողով (1890-1924), Աթէնք, 1988, Քիւրքճեան Յ., Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. պատմութեան 1919-1924 հնգամեակի, Աթէնք, 1988, Նասիպեան Ա., Բրիտանիաեւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրութ, 1994, Հայ ժողովրդի պատմություն, Թեհրան, Ա.թ., Պր., Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Ե., 2002, Mandelstam A.N., La Socie'le' des Nations et les Puissansces devant le problem Arme'nien, 2 e'me e'd., Beyrut, 1970, Salahi R.S., Turkich Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the National Movement, London, 1975, Ter Minassian, La Question Armenienne, Paris, 1983, նույնի՝ La Republque d’Armenie, Bruxelles, 1989,

Հիմնախնդրի համակողմանի լուսաբանման համար ուսումնասիրել ենք նաև հայրենական պատմագիտական աշխատություններ, որոնք լույս են տեսել խորհրդային շրջանում, ինչպես նաև ԽՍՀՄ անկումից հետո՝ նոր պատմագիտական հայեցակարգերի ձևավորման շնորհիվ: Դրանք մեզ օգնել են ճիշտ կողմնորոշվելու և ճշգրիտ լուսաբանելու մեր ատենախոսական թեմայի ծավալուն ժամանակաշրջանը [9]:

Hovannisian R.G. , The Republic Armenia, vol. 2, 1919-1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1982, vol. 3, From London To Sevres, February August 1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, vol. 4, Between and Sickle: Partition and Sovietization, Berkeley-Los Angeles-London, 1996 և այլն:

[9] Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1967, Կէօրկիզեան Ա., Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1967, Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Ե., 1969, նույնի՝ Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973, Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Ե., 1970, Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Ե., 1977, նույնի՝ Հայկական հարցը, Ե., 1995, նույնի՝ Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Ե., 2002, Նորագույն պատմություն 1918-1939 թթ., Ե., 1983, Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, նույնի՝ Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա և Բ, Ե., 1996, նույնի՝ Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 5, Ե., 2013, Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Ե., 1997, Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Մելիքյան Վ., 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Ե., 1997, նույնի՝ Արևմտահայերի համագումարները և Հայկական հարցի փուլերը 1917-1923 թթ., Ե., 2007, նույնի՝ Հայութեան ինքնակազմակերպման խնդիրը եւ արևմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտությունը հայկական պահանջատիրութիւն, Ե., 2010, նույնի՝ Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. Նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար), Ե., 2010, Զոհրաբյան Է., 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, նույնի՝ Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները» (1918 թ. Դեկտեմբեր - 1920 թ. ապրիլ), Ե., 2002, Մուրադյան Մ., Հայկական հարցը և ռուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Ե., 1998, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923 թթ.), Ե., 1999, Կացարով Գ., Հայաստանը և հայկական հարցը պատերազմից առաջ և հետո, Ե., 1999, Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Ե., 1999, Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Ե., 2002, Հարությունյան Ա., Սևրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Ե., 2004, Խուդինյան Գ., Հակոբյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության պատմության խեղաթյուրման վերջին փորձերը, Ե., 2005, Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Ե., 2010, նույնի՝ ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Ե., 2014, Սահակյան Ռ.,

Որոշ հայեցակետեր հիմնավորելու համար նպատակահարմար ենք գտել նաև օգտագործել Գայանե Մախմուրյանի դոկտորական ատենախոսությունը, ինչպես նաև Ռ. Խուրշուդյանի և Մ. Մարտիրոսյանի, Ռ. Սահակյանի ատենախոսությունների սեղմագրերը և միջազգային գիտաժողովի և զեկուցումների այլ ժողովածուներ[10]:

Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Ե., 2005, նույնի՝ Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը, Ե., 2010, Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. Հուլիս - 1917 թ. փետրվար), Ե., 2015, Ներսիսեան Ա., Կարո Սասունի, Ե., 2004, նույնի՝Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Ե., 2006, նույնի՝Ռուբէն, Ե., 2007, նույնի՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատմութիւն (1908-1918), Բէյրութ, 2013, Պողոսյան Ս., Պօղոս Նուբար փաշա. Ազգային գործիչը, Ե. 2004, Ստեփանյան Մ., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Ե., 2005, Ղամբարյան Ա., Հայկական հարցը 1912-1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Ե., 2006, Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Ե., 2007, Բոյաջյան Հ., Պողոս Նուբար փաշան և բարենորոգումների խնդիրը Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ, Ե., 2010, Ս. Էջմիածինը և հայոց ցեղասպանությունը, հրատ. պատր. Հարությունյան Ա., Ս. Էջմիածին, 2010, Ղազարյան Հ., Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Ե., 2010, նույնի՝ Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք առաջին և գիրք երկրորդ, Ե., 2012, Հովհաննիսյան Գ., Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887-1915 թթ.), Ե., 2012, Սարվազյան Լ., Մաղաքիա Օրմանյան, Երևան, Ե., 2013, Саакян Р., Франко-турецкие отношения и Киликиа в 1918-1923 гг, Е., 1986, Кочар М., Армяно-турецкие обшественно политические отношения и армянский вопрос в конце 19 начале 20 веков, Е., 1988, Тунян В., Младотурки и армянский вопрос, т. 3, Е., 2010, նույնի՝ Политика самодержавия России в Закавказье 19-нач. 20 вв., часть 6, Е., 2010, նույնի՝ Армянский вопрос: мифотворческий аспект, Е., 2015 և այլն:

[10]Хуршудян Р., Критический анализ политики и идеологии армянской мелкобуржуазной партии гнчак в период борьбы трудящихся закавказья за победу и упрочение советской власти (1917-1921 гг.), Автореферат, диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Е., 1981, Мартиросян М., Армянский вопрос и русская дипломатия 1912-1914 гг., Автореферат, диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Е., 1990, Մախմուրյան Գ., 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մեջ, Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2009, Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. Հուլիս - 1917 թ. փետրվար), Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2012, Գիտագործնական միջազգային գիտաժողով

Նշենք առանձին Նիկողայոս Ադոնցի հաշվետվություններից մեկը, ինչպես նաև նրա երկերի վեցհատորյակի վերջին հատորը, որն օգնում է առավել լայն պատկերացում կազմել արևմտահայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունների վերաբերյալ Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում[11]:

Արևմտահայ քաղաքական մտքի անվանի ներկայացուցիչների հայացքների լուսաբանման տեսանկյունից այս հաշվետվությունն ունի սկզբնաղբյուրային նշանակություն, քանի որ ներկայացնում է այն խոհերը, որոնք ունեին նրանք Հայկական հարցի լուծման շուրջ: Ադոնցի հաշվետվությունից բացահայտվում է մի պարզ ճշմարտություն, այն է՝ Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը միաձուլված էր:

Ատենախոսությունը շարադրելիս ուսումնասիրել ենք թե՛ հայրենական և թե՛ Սփյուռքում լույս տեսած պարբերական մամուլի նյութերը[12]: Այդ նյութերը իրենցից

«Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրը». 18-19 ապրիլի 2008: Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրը, Կիպրոս-Նիկոսիա. 18-19 ապրիլի 2008: Գիտական զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009:

[11]Ադոնց Ն., Երկեր, Զ, Հրապարակախոսություն, Ե., 2012, տե՛ս «Հայկական հարցի շուրջ Թուրքիայում», էջ 92-121:

[12]Տե՛ս «Նորք», Ե., 2006, թիվ 3, «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 17, թիվ 205, նույն տեղում, 1914, նոյեմբերի 10, թիվ 229, «Ակունք», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2011, թիվ 1, «Հայաստան» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917, մայիսի 7, թիւ 18, «Վան- Տոսպ», Վան, 1914, թիւ 40-89, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, ապրիլի 7, թիւ 78, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մայիսի 17, թիվ 101, նույնի 1917, մայիսի 20, թիւ 104, 1917, հունիսի 18, թիւ 126, 1917, յունուարի 11, թիւ 6, «Նայիրի», Բեյրութ, 1969, ԺԶ տարի, փետրվարի 2, թիւ 35 և այլն, «Յեղափոխական ալբոմ», Պէյրութ, 1965, հ. Ե, թիւ 10 (58), «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1922, նոյեմբեր, թիւ 1, նույնի 1923, փետրվար, թիւ 4, նույնի ապրիլ, թիվ 6, 1924, յունիս, թիւ 8, յուլիս, թիւ 9, սեպտեմբեր, թիւ 11, նոյեմբեր, թիւ 1(25), նույնի 1925, մայիս, թիւ 7(31), նույնի 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12 (358), 1963, յուլիս, թիւ 7, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Ե., 1972, թիւ 3 (34), նույնի 1990, թիւ 1, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրութ, 1977-78, հ. Զ., նույնի 2015, հատ. 35, «Բագին», Պէյրութ, 2007, Սեպտեմբեր, թիւ 3, «Դրօշակ», Ե., 2000, յունիս, թիւ 6 (1568), նույնի 2000, դեկտ., թիւ 1 (1569), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 2002, թիվ 2 (606), նույնի 2005, թիվ 1, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., 2006, փետրվար, թիվ 2 (172), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Ե., 2006, թիվ 1 (107), նույնի 2014, թիվ 122 և այլն:

ներկայացնում են հոդվածներ, տեղեկատվություններ, ժողովների արձանագրություններ և այլն: Դրանք և հրատարակված

աղբյուրներն ու աշխատություններն օգտագործել ենք խիստ նպատակային, մեջբերել ենք այն նյութերը միայն, որոնք կարևորագույն նշանակություն ունեն պատմագիտական հայեցակարգերի մշակման, արևմտահայ քաղաքական մտքի զարգացման տրամաբանության հստակեցման տեսանկյուններից:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից, համակարգչային շարվածքով ընդամենը 167 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված են հիմնահարցի արդիականությունը, ատենախոսության գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը, առանձնացված են նպատակն ու խնդիրները, տրված է հարցի ուսումնասիրության աստիճանը:

Ատենախոսության **առաջին գլուխը՝ «ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ»**, բաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է **«Արևմտահայ քաղաքական միտքը Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում (1912–1914 թթ.)»**: Այստեղ հիմնավորվում է, որ 1911 թ. թուրք-իտալական և 1912 թ. բալկանյան պատերազմները նոր հույսեր արթնացրին արևելահայերի և արևմտահայերի շրջանում, որոնք, հաշվի առնելով ներքին և արտաքին նպաստավոր նախապայմանները, 1912 թ. աշնանը նորից բարձրացրին Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն իրականացնելու խնդիրը: Հայկական հարցը նորից դարձավ մեծ տերությունների միջազգային դիվանագիտության խնդրո առարկա, որոնք գնում էին աշխարհի վերաձևմանը, իսկ նրանց քաղաքական սիրախաղը հայության նկատմամբ վերջնականապես ավարտվեց Արևմտյան Հայաստանի բնիկ հայ տարրի դատարկմամբ:

Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում Ռուսաստանը հանդես եկավ նախաձեռնողի և պաշտպանի դերում՝ ելնելով իր քաղաքական և տնտեսական շահերից, քանի որ 1878 թ. Բեռլինում կորցրել էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ձեռք բերածը: Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի դեպքում Ռուսաստանը փորձում էր իր կողմը գրավել հայերին՝ իբրև քրիստոնյա փոքրամասնության և նրանց ծառայեցնել Թուրքիայի դեմ իր դարավոր խնդիրների լուծմանը: Այդ մասին Ջ. Կիրակոսյանը նշում է, որ «այժմ ցարական դիվանագիտությունն ուզում էր հայոց հարցն իր ձեռքում

դարձնել մի մշտական գործիք ներգործելու համար թուրքաց կառավարության վրա»[13]:

[13]Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1967, էջ 150:

Երբ 1912 թ. Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ բարձրացվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման խնդիրը, դրանով տարվեցին հայ դաշնակցականները, հնչակյանները և ռամկավարները, ինչպես նաև Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքարանը[14]:

Ցարական Ռուսաստանի համար կարևորը ոչ թե հայերի փրկությունն էր, այլ նրանց օգտագործումը՝ հօգուտ իր քաղաքական շահերի: Սակայն այս հանգամանքն այնքան էլ խորությամբ չեն ըմբռնում ո՛չ կաթողիկոսը, ո՛չ Կ. Պոլսի պատրիարքը և ո՛չ էլ հայ կուսակցական ու հասարակական-քաղաքական այլ շրջանակներ: Ծուտով ցարիզմը Թիֆլիսում ստեղծեց իր քաղաքական նպատակներն ընդհանրության հասցնելու հայկական քաղաքական մարմինը՝ հանձինս Ազգային Բյուրոյի և Եվրոպայում Հայկական հարցին հետամուտ հայոց Ազգային պատվիրակության՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: Այդ պաշտոնը ստանձնելուց հետո վերջինս դարձավ ամենաժողովրդական հայը:

Արևմտահայերի հոգևոր, ինչպես նաև քաղաքական մարմինը՝ Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը, թեպետ զգուշությամբ, սակայն դարձյալ կողմնորոշվում էր դեպի Ռուսաստանը և նրադաշնակիցները:

Երիտթուրքերն իրենց հերթին ցանկանում էին արևմտահայ ղեկավար ուժերին հեռու պահել մեծ տերությունների հակվածությունից: Սակայն, ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները չեն հավատում նրանց առաջարկներին: Թալեաթը, Նաջի բեյը, հայազգի իթթիհատական Պ. Հալաճյանի միջոցով ցանկանում էին ստիպել Պատրիարքարանին՝ իրենց հետ բանակցություններ սկսելու «եւ այսպիսով պետութեանց միջամտութիւնը արգելելու»[15], զանազան խոստումներ շռայլելով:

Արևմտահայ քաղաքական ընտրանին ամբողջությամբ թեքված էր դեպի Ռուսաստանը՝ չդնելով Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու հարց: Բայց պատերազմի սկսումով արդեն հիշյալ ընտրանին ոչնչացվեց այն պատճառաբանությամբ, թե դրել է անջատողականության հարց: Խնդրին այսպիսի մոտեցումը թուրքերի համար իրականում առիթ էր արևմտահայ տարրին ոչնչացնելու, դրանով իր հերթին վերացնելով հայության վիճակի բարելավման առիթով մեծ տերությունների՝ Թուրքիան բաժանելու ակնկալիքները:

---

[14]Տե՛ս Ստեփանյան Մ., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը Առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Ե., 2005, էջ 30:
[15] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 107, թ. 16:

Երկրորդ ենթագլխում՝ **«Կամավորական շարժման սկզբնավորումը և արևմտահայ քաղաքական միտքը»,** անդրադարձել ենք կամավորական շարժման նկատմամբ հայ քաղաքական մտքի մոտեցումներին:

Կամավորական շարժումը սկսեց ձևավորվել Կովկասից, հիմնականում արևելահայ մտավորական և քաղաքական գործիչների ռուսական քաղաքականության ներշնչած հերթական խաբկանքի ճաշակումով, որոնց մեջ գլխավոր դերակատարություն ունեին Հ. Զավրյանը, Ա. Խատիսյանը, Խ. Կարճիկյանը, Գևորգ Ե. կաթողիկոսը և էլի ուրիշներ: Իսկ արևմտահայ մտավորական, կուսակցական գործիչների մեծամասնությունը գնաց նրանց հետևից:

Հ.Յ.Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովն (1914 թ. հուլիս) ընդունում է բավական իրատեսական որոշումներ, որոնք, ցավոք, տարբեր դրդապատճառներով հետագայում անտեսվում են: Դրանցից հատկապես կարևոր էր այն, որ պատերազմի ժամանակ թե՛ արևմտահայությունը և թե՛ արևելահայությունը «պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտքը պետության նկատմամբ»[16]:

Կամավորական շարժմանը դեմ էր Վանի ՀՅԴ Կենտ. կոմիտեն, որի կարևորագույն ներկայացուցիչներից Արամ Մանուկյանը գտնում էր, որ դա վնասակար էր արևմտահայության համար:

Հայ քաղաքական միտքը ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք է դրսևորել կամավորական շարժման նկատմամբ, և առանձին գործիչների բացասական վերաբերմունքը վճռորոշ դեր չի ունեցել այդ շարժումը կասեցնելու համար:

Պատրիարքարանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ այս շարժման նկատմամբ որդեգրել է բացասական կեցվածք, բայց նա իր գործունեությունը համաձայնեցնում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ:

Ռուսական զորքերին կից կամավորական գումարտակների ստեղծումը ճիշտ մարտավարություն չէր, որը հիմնականում չծառայեց իր նպատակին, չնայած դրանից այլ ընտրանք չունեին: Այն միայն նոր առիթ հանդիսացավ թուրքական ջարդարարական ծրագրերի նախապատրաստման և իրականացման համար:

Երրորդ ենթագլխում՝ **«Մեծ եղեռնը և Արևմտահայ քաղաքական միտքը»,** անդրադարձել ենք այն փաստին, որ 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը, որն սկսվեց արևմտահայ մտավորականների ձերբակալությամբ, բնականաբար նպաստեց արևմտահայ քաղաքական մտքի վայրընթացին: Փակվում էին

[16] ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88, թ. 4:

լրատվական և հրատարակչական բոլոր այն միջոցները, որոնցով

արտահայտվում էր այդ միտքը: Ապրիլի 24–ից մինչև 29–ը ձերբակալվումև ապախումբ-խումբ Անատոլիայի խորքերն են աքսորվում երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստագետներ, հոգևորականներ և բազում այլ մտավորականներ՝ թվով ավելի քան 800 հոգի[17]:

1915 թ. ապրիլից կյանքի կոչված հայոց ցեղասպանության ծրագրի արդյունքում արևմտահայ քաղաքական միտք հասկացություն, որպես այդպիսին, այլևս գոյություն չուներ:

Երբ 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին (հոկտեմբերի 24 -ին) Թուրքիան Ռուսաստանի հետ մտավ պատերազմի մեջ, արդեն բարեփոխումների խնդրով չէ, որ մտահոգված էր արևմտահայ ղեկավար տարրը, այլ՝ Արևմտյան Հայաստանի գրավմամբ, որը ձգձգվեց, իսկ երբ գրավվեց, հայկական տարրն արդեն մեծամասամբ ոչնչացված էր:

1915 թ. ապրիլից սկսած այլևս անհնար է որոնել և գտնել արևմտահայ մեկ ընդհանուր ուղղվածությամբ քաղաքական միտք, քանզի ոչնչացվում էին և՛ հայ ժողովուրդը և՛ նրա առաջնորդները: Այս է պատմական ճշմարտությունը:

1915 թ.-ից հետո կարելի է խոսել ոչ թե համապարփակ արևմտահայ քաղաքական մտքի, այլ՝ առանձին արևմտահայերի մասին: 1916 թ. երկրորդ կեսից առավել ջերմեռանդորեն է հանդես գալիս արևմտահայության քաղաքական մտքի Հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան (որը դեռևս 1913 թ.-ից արևմտահայության քաղաքական մտքի գլխավոր ներկայացուցիչն էր), որն իր ծրագրերը կառուցում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի խոստումների վրա: Ցավոք, նրան ստիպեցին ճաշակել այն խաբկանքը, որը 1914-18 թթ. հայ քաղաքական շրջանակները ճաշակել էին Ռուսաստանից: Եվ, իսկապես, ռուսներն ամբողջ 1915 թ.՝ Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո, դեպի արևմուտք, առաջ չշարժվեցին: Երբ արևմտահայությունը մեծամասամբ նահատակվեց, իսկ նրա բեկորները ցիրուցան եղան, նոր միայն 1916 թ. հունվարին ռուսական զորքերը Կովկասյան ռազմաճակատում անցան ընդհանուր հարձակման և մեկուկես ամսվա ընթացքում արեցին այն, ինչը հայերը երազում էին տեսնել 1914 թ. վերջերին:

Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո արդեն ռուսները հրաժարվեցին նրան ինքնավարություն տալու խոստումներից և որդեգրեցին միանգամայն հակահայկական քաղաքականություն: Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանը

---

[17]Տե՛ս Тунян В., Младотурки и армянский вопрос, т. 3, Е., 2010, с. 150-160, տե՛ս նաև Թյուրապեան Յ., Դրվագներ հայկական եղեռնէն, Փարիզ, 1946, էջ 156:

փաստորեն արևմտահայերին տալիս էր այն իրավունքները,

ինչը նրանք ունեին Օսմանյան Թուրքիայում՝ մինչև պատերազմը: Եվ դժվար է հակառակը պնդել:

Ասվածից եզրակացնում ենք՝ արևմտահայ քաղաքական մտքի մատնանշած ուղին արևմտահայ ազգաբնակչության համար աղետաբեր եղավ. նրանք խաբվեցին դաշնակիցներից, որոնց հայասություններից օգտվելով, Օսմանյան Թուրքիայում իրականացվեց հայոց ցեղասպանությունը:

Ատենախոսության **երկրորդ գլուխը՝ «ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1918 – 1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է **«Արևմտահայ քաղաքական մտքի դիրքորոշումը Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում»:** Արևմտահայ քաղաքական միտքը, որի կրողները 1918 թ. հայ–թուրքական պատերազմի հետևանքով նույն թվականի մայիս ամսից սկսած գտնվում էին Արևելյան Հայաստանում, միանշանակ վերաբերմունք չդրսևորեցին ՀՀ գոյության նկատմամբ, որի արարմանը, բնականաբար, նպաստեցին: Այս ժամանակահատվածում արևմտահայ քաղաքական միտքը կրողները գործում էին բուն Հայաստանում և արտասահմանում՝ գլխավորապես Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: ՀՀ-ում թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ քաղաքական միտքը 1918 թ. մայիսի 28–ից հետո, անկախ հողային պահանջների որոշ տարակարծությունների, վերածեց պետական քաղաքական մտքի, որի ուղղվածությանը, ցավոք, չէր հարում Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը:

Արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական մտքի անջրպետը որոշակի չափով վերացվեց 1919 թ. մայիսի 28–ի ակտով, որի մեջ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն»[18]:

ՀՀ–ում գտնվող արևմտահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, որոնք արդեն իշխանության մաս էին, դառնալով խորհրդարանի պատգամավորներ, (մինչ այդ 12 հոգով պետք է մտնեին խորհրդի կազմի մեջ) ավելի իրատեսական ճանապարհ էին ընտրել, քան Պողոս Նուբարը և մյուսները: Եվ նրանց ընտրությունը հետևյալն էր.

[18]Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 152, Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բէյրութ, 1958, էջ 262:

.Անկախ նրանից, թե ինչպիսի տարածքներ կներառեր միացյալ Հայաստանը, այնուամենայնիվ, արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական ուժերի միավորումն անհրաժեշտ էր:

.Անկախ այդ տարածքների անորոշությունից՝ հոգեբանական անջրպետը վերացնելը կենսական նշանակություն ուներ, քանզի ներքին տարաձայնություններից շահել էր միայն թշնամին:

.Անհրաժեշտ էր պետական դիրքորոշում ապագա Հայաստանի տարածքների նկատմամբ և միասնական գործելակերպ, ինչը հնարավոր դարձավ Միացյալ Հայաստանի ակտով:

Դժբախտաբար, Ա. Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակությունն էլ ավելի շատ գնում էր նրա հետևից, իսկ ՀՀ իշխանությունները չէին գնում դրա լուծարմանը: Չէ՞ որ այն ստեղծվել էր կաթողիկոսի հրամանով[19], երբ ՀՀ-ն չկար, իսկ այժմ այդ նույն կաթողիկոսին մնում էր պետությանը թողնել քաղաքական խնդիրների լուծումը: Նրա ջանքերը, թելադրված ցարական իշխանությունների կողմից, իդեալական:

Երկրորդ ենթագլխում, որը վերնագրել ենք **«Հայոց Ազգային պատվիրակության մոտեցումները Հայկական Հարցի լուծման վերաբերյալ»,** քննության են ենթարկված Ազգային պատվիրակության քաղաքական մոտեցումները՝ Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից:

1919 թ. հունվարի 18-ին բացվում է Փարիզի կոնֆերանսը, որում ներկայացված էին 17 պետություններ: Բայց գլխավոր ներկայացուցիչներն էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը:

Հայկական Հարցը Փարիզի վեհաժողովում ներկայացնում էին երկու պատվիրակություններ՝ Հայոց Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Պողոս Նուբարը դնում էր արևմտահայության խնդիրները ՀՀ-ից զատելու պահանջը:

Փետրվարի 12-ի հռչակագրով Ա. Ահարոնյանը և Պողոս-Նուբարը պահանջում էին հետևյալ տարածքները.

«1. Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքերի, Խարբերդի, Սվասի (Սեբաստիա), Երզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթները՝ բացառությամբ Տիգրիսի վտակներից հարավ և Օրդու-Սվազ գծից արևմուտք ընկած շրջանների:

2. Կիլիկիան չորս սանջակները՝ Մարաշը, Գոզանը (Սիս), Ջեբել-Բերեքեթը և Ադանան՝ Ալեքսանդրեթի նավահանգստով:

---

[19]Տե՛ս Մուրադյան Մ., Հայկական հարցը և ռուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Ե., 1998, էջ 120:

3. Հայկական Հանրապետությունը Կովկասում, ներառյալ Երևանի նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը (Լոռին և Ախալքալակը),

Ելիզավետպոլի նահանգի հարավ-արևմտյան մասը (Լեռնային Ղարաբաղը և Զանգեզուրը) և Կարսի մարզը, բացառյալ Հյուսիսային Արդահանը»[20]:

Ցավալի էր այն հանգամանքը, որ Պողոս Նուբարը միայն իրեն էր վերապահում Արևմտյան Հայաստանի տարածքների միավորման և կառավարման խնդիրը, որը չէր կարող բացասական չանդրադառնալ ՀՀ միջազգային հեղինակության վրա: Եվ նրան հետևում էր Ա. Ահարոնյանն՝ իր կառավարության հետ մեկտեղ: Պատահական չէ, որ Պողոս Նուբարը դժկամությամբ ընդունեց 1919 թ. մայիսի 28–ի ակտը:

1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզի վեհաժողովը de facto ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, բայց տարածքային հարցերով ձգձգումները շարունակվում էին: Վերջապես, 1920 թ. օգոստոսի 10–ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը, բայց նրա իրականացման հիմքերն արդեն խարխլվել էին: Նույն օրը Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիրը:

ՀՅԴ Բյուրոն, որը մայիսի 5–ին վերցրեց իշխանությունը, դեմ էր այն սահմաններով Հայաստանի պահանջին, որը Դաշնակիցների առջև դնում էր Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը, որին հետևում էր Ա. Ահարոնյանը:

Այսպիսով, ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղորդողը Պողոս Նուբարի պատվիրակությունն էր: Այդ քաղաքականությունը հենված էր միայն դաշնակիցների վրա, որը ոչնչով չի արդարացվում, մանավանդ 1920 թ. ամառվանից սկսած, երբ ձևավորվում էր բոլշևիկ-քեմալական դաշինքը:

Ազգային և ՀՀ պատվիրակությունները դուրս են եղել Բյուրո-կառավարության վերահսկողությունից, որը մշակել էր ՀՀ սահմանների մասին մեկ ուրիշ տարբերակ, բայց այն նույնպես ձախողվեց:

Այսպիսով, արևմտահայ քաղաքական միտքը հայոց Ազգային Պատվիրակության քաղաքական ընկալումներում ա) մեծ Հայաստանի ստեղծումը պատկերացնում էր Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներով մինչև Կիլիկիա, որին պետք է կցվեր ՀՀ–ը, բ) ընդունելի դարձան ՀՀ Պատվիրակության համարևս, որը նշանակում է, որ իրականում Պողոս Նուբարի պատվիրակությունն էր ձևավորում ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը կամ՝ նրա քաղաքականությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունն էր, գ) այդ քաղաքականությունն ամենևին իրատեսական չէր և չէր բխում աշխարհաքաղաքական գործընթացների ճիշտ ըմբռնումից:

---

[20] Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետությունը, հ. Ի, Առաջին տարին, 1918–1919, Ե., 2005, էջ 303, նաև՝ Ահարոնյան Ա., Հայկական Հարցը խաղաղության ժողովին առջև, Բոստոն, 1919, էջ 6:

Ատենախոսության **երրորդ գլուխը՝ «ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1921–1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխը՝ **«Արևմտահայ քաղաքական մտքի դրսևորումը Լոնդոնի խորհրդաժողովում»**, նվիրված է Լոնդոնի խորհրդաժողովում արևմտահայ քաղաքական մտքի առաջարկների վերլուծությանը: Լոնդոնի խորհրդաժողովը բացվում է 1921 թ. փետրվարի 21–ին և շարունակվում մինչև մարտի 14–ը:

Լոնդոնի խորհրդաժողովից արևմտահայ քաղաքական մտքի ակնկալիքները արդեն չէին իրականանալու, քանզի դաշնակիցներն արդեն միակամ չէին, և նրանց համար առաջնակարգ խնդիրը խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելն էր, որը նոր քաղաքական կուրսի մշակում էր նախատեսում քեմալական Թուրքիայի հետ: Եվ ահա Լոնդոնի խորհրդաժողովից դաշնակիցները սկսեցին Արևմտյան Հայաստանի խնդրի կամ Սևրի պայմանագրի հրաժարման պրոցեսը, որին նպաստեց մարտի 16–ի Մոսկվայի պայմանագիրը, և վերջնականապես այն ձախողվեց Լոզանի խորհրդաժողովում:

Երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է՝ **«Լոզանի խորհրդաժողովը և արևմտահայ քաղաքական մտքի ձախողումը»:** Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո արևմտահայության խնդրի շուրջ միավորված հայ քաղաքական ուժերը դարձյալ փորձեցին կյանքի կոչել «Ազգային օջախի» մասին սին գաղափարը, որն աստիճանաբար դուրս մղվեց օրակարգից: Ա. Խատիսյանը, որն արդեն հայկական պատվիրակությունների գործունեության ոչ միայն ականատեսն էր, այլև մասնակիցը, ճիշտ ներկայացրել այն հոգեբանական պահը, որն առաջացել էր դաշնակիցների մոտ: Ըստ նրա՝ ՀՀ Պատվիրակության անդամները պահպանում էին Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարի անձեռնմխելիությունը, բայց գործնականում հանդիպում էին դժվարությունների: Իսկ այդ դժվարությունը հետևյալն էր՝ Հայաստանի պահանջն ուրիշ բան չէր նշանակում, քան «խորհրդային Միության մեկ անդամին սահմանների ընդարձակման պահանջը»[21]:

Իսկ Լոզանի խորհրդաժողովում (1922 թ. նոյեմբերի 20 – 1923 թ. հուլիսի 24) առհասարակ դուրս մղվեց «Ազգային օջախի» գաղափարը ևս: Ակնհայտ է, որ հայ քաղաքական միտքը դարձյալ չէր թոթափել իր ռոմանտիզմը: Այս պահանջները ներկայացնելով՝ հաշվի չէր առնվում, որ դեռևս Լոզանից առաջ, դաշնակիցները հրաժարվել էին Վիլսոնյան սահմաններից: Խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակումը Թուրքիայի հաշվին՝ արդեն անհնար էր,

[21] Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 347:

քանզի կնքվել էր 1921 թ. մարտի 16–ի ռուս–թուրքական պայմանագիրը, որը նույնությամբ հաստատվել էր

հոկտեմբերի 13–ի Կարսի պայմանագրով: Դաշնակիցները լքել էին Կիլիկիան, հետևաբար ինչու՞ պետք է Թուրքիան համաձայնվեր այնտեղ հայկական օջախ ստեղծելու գաղափարին:

Հայկական պատվիրակության համար վերջնականապես ճշտված չէր, թե ինչ սահմաններ էր ընդգրկելու Հայկական օջախը: Անհրաժեշտ է նշել, որ դա պարզ չէր նաև դաշնակիցների համար, որոնք Թուրքիայի առջև խեղճացածի կարգավիճակում էին հայտնվել: Հայկական հարցին անդրադառնալը նրանց համար արդեն կրում էր սոսկ մարդասիրական բնույթ, որը չէին հասկանում հայ քաղաքական գործիչները, կամ եթե հասկանում էլ էին, չէին պատկերացնում, որ մարդասիրական կոչերը խեղդվում են քաղաքական սառը հաշվարկների մեջ:

Լոզանի կոնֆերանսում Հայկական հարցը դուրս մղվեց օրակարգից, իսկ Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրով, փաստորեն, չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը, և այն դարձավ սուվերեն պետություն՝ միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններով:

Եզրակացությունում ներկայացրել ենք հետևյալ հայեցակարգերը, որոնց հանգել ենք ատենախոսության ուսումնասիրության ընթացքում:

1. 1912 թ. Բալկանյան պատերազմի սկսումով արևմտահայ ղեկավար ուժերը կրկին կողմնորոշվում են դեպի մեծ տերությունները և մասնավորապես ցարական Ռուսաստանը:
2. Այս առումով նրանց և արևելահայ քաղաքական ղեկավարների միջև տարբերություն չկար:
3. Երիտթուրքերը նման կողմնորոշումը համարում էին դավաճանություն Թուրքիայի նկատմամբ, որը արևմտահայության ցեղասպանության առիթներից մեկը հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:
4. Կամավորական շարժման վերաբերյալ հայ քաղաքական միտքը չի ունեցել մեկ ընդհանուր ուղղվածություն: Չի եղել արևմտահայ առանձին քաղաքական հոսանք կամ կուսակցություն, որը կամավորական շարժման նկատմամբ իր վերաբերմունքով լիներ միատարր:
5. Սկզբնական շրջանում կարծես թե ընդհանրության էր հասել այն գաղափարը, որ չպետք է տուրք տալ այդ շարժմանը՝ պահպանելով չեզոքություն, բայց այն եղել է տեսականորեն: Իսկ գործնականում ցարական իշխանությունների քաղաքականությամբ և Արևմտյան Հայաստանի շուտափույթ գրավման թյուր հույսերով պայմանավորված՝ մեծ է եղել հակվածությունը դեպի այդ շարժումը:

6. Անկախ նրանից, թե ինչպիսի տարածքներ կներառեր միացյալ Հայաստանը, դրա շուրջ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական ուժերի միավորումն անհրաժեշտ էր:

7. Անկախ այդ տարածքների անորոշությունից՝ հոգեբանական անջրպետը վերացնելը կենսական նշանակություն ուներ, քանզի ներքին տարաձայնություններից շահել էր միայն թշնամին:

8. Անհրաժեշտ էր պետական դիրքորոշում ապագա Հայաստանի տարածքների նկատմամբ և միասնական գործելակերպ, ինչը հնարավոր դարձավ Միացյալ Հայաստանի ակտով:

9. Լոնդոնի խորհրդաժողովը գումարվեց աշխարհաքաղաքական այնպիսի գործընթացների պայմաններում, որ արդեն խիստ կասկածելի էր Սևրի պայմանագրի իրականացումը:

10. Բոլշևիկյան Ռուսաստանի օգնությամբ հզորացած քեմալական շարժումը հասնում էր հաջող ավարտի, իսկ դաշնակիցներն այլևս անկարող էին խոչընդոտել այն:

11. Դեռևս Լոնդոնի խորհրդաժողովից առաջ դաշնակիցները ցանկանում էին վերանայել Սևրի պայմանագիրը՝ փորձելով իրենց կողմը գրավել Քեմալին, սակայն վերջինիս ներկայացուցիչներն, արդեն իրենց ուժեղ զգալով, չհամաձայնվեցին անգամ մազաչափ զիջում անել նրանց, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի հարցում:

12. Լոնդոնի խորհրդաժողովում արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ձախողում կրեց, քանզի նրա ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ա. Ահարոնյանը, որն ստեղծված իրավիճակում պաշտպանում էր առավելապես արևմտահայերի շահերը, դարձյալ չխորանալով աշխարհաքաղաքական նոր գործընթացների մեջ՝ շարունակում էին պնդել Սևրի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանին նախատեսված տարածքներում հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Մինչ դաշնակիցները դեռևս Սան–Ռեմոյի խորհրդաժողովում հասկացնում էին, որ չեն օգնելու Հայաստանին՝ չորս վիլայեթները գրավելու համար, այն դեպքում, երբ արդեն չկար ՀՀ–ն, իսկ խորհրդայնացրած Ռուսաստանը Թուրքիայի դաշնակիցն էր:

13. Լոնդոնի խորհրդաժողովը հայերի համար անպտուղ վերջացավ, և այն չավարտվեց պայմանագրով, սակայն նրա ընթացքում ձևավորվեցին ֆրանս–թուրքական, իտալո–թուրքական, անգլո–ռուսական համաձայնագրերը, որոնք Սևրի պայմանագիրը և Հայկական հարցը թեքեցին դեպի մայրամուտ:

14. Ազատ և Միացյալ Հայաստանի փոխարեն Լոնդոնում ծնվեց «Ազգային օջախ» եզրույթը, կարծես թե երևույթները

փրկելու համար, առանց հստակ սահմանների, որը նույնպես չընդունվեց թուրքերի կողմից:

15. Լոզանի խորհրդաժողովում հայ քաղաքական միտքը առաջնորդվում էր «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու ուղղությամբ, որը ներմուծված էր հենց դաշնակիցների կողմից: Այդ գաղափարը հնարավոր չէր իրականացնել, քանզի դաշնակիցները սիրախաղ էին սկսել Թուրքիայի հետ և ամենևին նպատակ չունեին հայերի համար պայքարի մեջ մտնել թուրքերի դեմ:

16. Լոզանի պայմանագրով չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը, որն հայության համար այդպես էլ իրական չդարձավ, բայց որի համար մեծ տերություններին դատապարտելուց ավելի շատ անհրաժեշտ է պատճառներ տեսնել արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունների մեջ, որոնք սխալ նպատակակետ էին ընտրել: Այն չէր բխում ռեալ իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանը 1918 թ. հետո:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները հրապարակվել են հեղինակի հետևյալ հոդվածներում.

1.Համաթուրանականությունը և Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 2002, հ. 2-րդ, էջ 40-44:
2.Արևմտահայ քաղաքական միտքը Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում (1912-1914 թթ.), «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, թիվ 1(7), էջ 44-49:
3.Արևմտահայ քաղաքական մտքի դիրքորոշումը Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության նկատմամբ, «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, թիվ 2(8), էջ 42-49:
4.Կամավորական շարժման սկզբնավորումը և արևմտահայ քաղաքական միտքը, «Էջ միածին», 2013, Ը, էջ 92-98:
5.Արևմտահայ քաղաքական միտքն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, «Կանթեղ» գիտական հոդվածներ, Երևան, 2015, N 4(65), 94-108:
6.Լոզանի խորհրդաժողովը և Արևմտահայ քաղաքական մտքի վերջնական ձախողումը, ՀՊՄՀ «Հայագիտական հանդես», Երևան, 2016, N 3(31), էջ 135-145:
7.Արևմտահայ քաղաքական մտքի արտացոլումը Լոնդոնի խորհրդաժողովում, «Ակունք»,գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, թիվ 1(13), էջ 86-93:

Симонян Асмик Гургеновна
Западно-армянская политическая мысль 1912-1923 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”

Защита состоится 7-го марта 2017 г., в 14^{00}, на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена истории западно-армянской политической мысли со времени возобновления армянского вопроса до Лозаннской конференции 1923 г., где он был закрыт, превратившись в вопрос беженства. Она состоит из трех глав.

Первая глава – “**Западно-армянская политическая мысль в период возобновления армянского вопроса и в годы Первой мировой войны”** – состоит из трех подразделов. Первый подраздел озаглавлен “Западно-армянская политическая мысль в период возобновления армянского вопроса (1912-1914 гг.)”. Там обосновывается факт того, что в период повторного открытия армянского вопроса, когда в 1912 г. при инициативе России был поднят вопрос о реформах в Западной Армении, Россия выступила в роли защитника, исходя из ее политической и экономической выгоды, поскольку в 1878 г. в Берлине потеряла то, чего достигла Сан-Стефанским договором. Этим были воодушевлены не только армяне, но и представители общественно-политических кругов, в лице армянских дашнаков, гнчаков, рамкаваров, а также Константинопольской Епархии.

Во втором подразделе (“Начало добровольческого движения и западно-армянская политическая мысль”) мы осветили отношение армянской политической мысли к добровольческому движению. Мы попытались доказать, что, сосредоточившись на нем, армянская политическая мысль снова ошиблась.

В третьем подразделе (“Геноцид и армянская политическая мысль”) мы проанализировали западно-армянскую политическую мысль в очень сложный период, обстоятельства безуспешного завершения которой всесторонне рассмотрели. Мы доказали, что в результате предпринятой программы геноцида армян с апреля 1915 г. понятие западно-армянской политической мысли как таковой больше не существовало. Мы показали, что отмеченный путь западно-армянской политической мысли для западно-армянского

населения стал гибельным. Народ был обманут союзниками, по причине противоречий которых в Османской Турции был осуществлен геноцид армян.

Глава вторая, озаглавленная **“Западно-армянская политическая мысль 1918-1920 гг.”**, состоит из двух подразделов. Первый подраздел озаглавлен – “Позиция западно-армянской политической мысли в период Первой Армянской Республики”. Там показано, что идеологи западно-армянской политической мысли в результате армяно-турецкой войны 1918 г., начиная с мая того же года, находились в Восточной Армении, не обнаружили однозначного отношения к существованию РА, созданию которой, естественно, способствовали. Идеологи западно-армянской политической мысли этого периода действовали в самой Армении и за рубежом во главе с Погос Нубар-пашой.

Во втором подразделе, который мы озаглавили “Подходы Армянского Национального представительства касательно решения Армянского вопроса” исследованы политические подходы Национального представительства с точки зрения решения армянского вопроса.

Мы обосновали, что западно-армянская политическая мысль в политическом восприятии Национального представительства:

а) представляла создание Великой Армении от вилаетов Западной Армении до Киликии, к которой должна была быть присоединена РА;

б) стала приемлема также и для Представительства РА, что означает, что в реальности представительство Погос Нубар-паши формировало внешнюю политику РА или его политика и являлась внешней политикой РА;

в) была совершенно нереальна, не являлась следствием правильного восприятия мировой политики.

Третья глава – **“Западно-армянская политическая мысль 1921-1923 гг.”** – состоит из двух подразделов. Первый подраздел – “Проявление западно-армянской политической мысли на Лондонской конференции” посвящен анализу предложений западно-армянской политической мысли. Там союзники в создавшейся новой политической ситуации давали понять, что не будут настаивать на осуществлении Севрского договора. А представители армянской политической мысли не хотели понять, что жить, надеясь на их помощь, уже бесполезно, а осуществление Севрского договора для Армении – политический романтизм.

Второй подраздел озаглавлен–“Лозанская конференция и крах западно-армянской политической мысли”. Там доказано, что после Лондонской конференции армянские политические силы, объединившиеся вокруг западно-армянской проблемы, снова попробовали вызвать к жизни тщетную идею об армянском “национальном очаге”, которая постепенно была вытеснена из повестки дня.

Simonyan Hasmik Gurgen

THE WESTERN ARMENIAN POLITICAL THINKING IN 1912-1923

Dissertation for the degree of the candidate of the historical sciences on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on March 7, 2017, 14^{00} at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave 24/4).

SUMMARY

This dissertation is dedicated to the history of Western Armenian political thinking, starting from 1912 when the Armenian Issue was resumed till the day of the Conference of Lausanne, 1923 when it ended and grew into the Issue of Refugees. The following dissertation consists of three chapters.

The first chapter **"Western Armenian Political Thinking during the Resumption of the Armenian Issue and World War I"** consists of three subtitles. The first subtitle is called "Western Armenian Political Thinking during the Resumption of the Armenian Issue (1912-1914)". It is substantiated there that during the resuming of the Armenian Issue, when in 1912 in Western Armenia the question of reformations was raised, Russia came to act as a defender, which was grounded on its own political and economical reasons, as in 1878 according to the San Stefano Treaty, it (Russia) lost what it had gained before. Not only were the Armenian people but also many representatives of various socio-political spheres, such as dashnaks, hnchakyans and ramkavars, as well as Armenian Patriarchy of Constantinople, inspired by the idea.

The second subtitle "The Beginning of Voluntary Movement and Western Armenian Political Thinking" reflects the attitude of Armenian political thinking towards the voluntary movement. We have tried to prove that once again Armenian political thinking was wrong by starting that movement.

Under the third subtitle "The Great Genocide and Western Armenian Political Thinking" we have analyzed political thinking of Western Armenia during a very complicated period when it did not have effective ending, and its circumstances have thoroughly been discussed. We have proved that since April, 1915 as a result of the Armenian Genocide project there had not existed the concept of political thinking of Western Armenia as such.

Chapter two which is called **“Western Armenian Political Thinking in 1918-1920”** consists of two subtitles. The first subtitle is called “The Attitude of Western Armenian Political Thinking during the First Armenian Republic”. It has been demonstrated there that Western Armenian political thinking whose representatives, residing in Eastern Armenia since May, 1918 due to the consequences of Armenian-Turkish war in the same year, did not show their univocal attitude to the existence of the Armenian Republic, having promoted its creation themselves. The representatives of Western Armenian political thinking of this period were operating in Armenia and abroad, mainly in the leadership of Poghos Nubar pasha.

The second subtitle is called “The Armenian National Delegation’s Approach to the Solution of the Armenian Issue”. Here political approaches of the National Delegation are examined from the perspective of the Armenian Issue solutions.

It has been substantiated that Western Armenian political thinking within the political perception of the Armenian National Delegation:

a) considered the formation of Great Armenia by annexing of the Armenian Republic to the vilayats of Western Armenia stretching as far as Cilicia,
b) got acceptable for the Delegation of the Armenian Republic as well, which means that in fact it was the delegation of Poghos Nubar that was forming the foreign policy of the Armenian Republic or that his policy was the foreign policy of the Armenian Republic,
c) was not realistic at all and did not come in consequence of the right perception of the world politics.

The third chapter **“The Western Armenian Political Thinking in 1921-1923”** consists of two subtitles. The first subtitle “The Presentation of Western Armenian Political Thinking at the Conference of London” is dedicated to the analysis of suggestions of the Western Armenian political thinking at the Conference of London. The allies were trying to explain there that taking into consideration the new political situation they did not intend to insist on the realization of the Treaty of Sevres. However, the representatives of the Armenian political thinking did not want to understand that hoping for their allies' help was quite a useless pastime, and the realization of the Treaty of Sevres was a political romanticism for Armenia.

The second subtitle is called “The Conference of Lausanne and the Failure of the Western Armenian Political Thinking”. It has been demonstrated there that after the Conference of London the Armenian political forces, having united due to the issue of the Western Armenians, once again made an effort to revive the vain idea of “National Hearth”, which was gradually withdrawn from the agenda.